

MANAFLI XANIMANA
xanim.manaflı@mail.ru
Bakı Dövlət Universiteti,
Zahid Xəlil küç

YAZI MƏDƏNİYYƏTİMİZ TARİXİNDƏ M.F.AXUNDOVUN ROLU

Xülasə

Mirzə Fətəli Axundov öz parlaq dühası ilə zamanın imtahanından keçərək ölümə belə qalib gələn, nəsil-nəsil insanların sevimlisi olan böyük sənətkar idi. O, yalnız doğma ədəbiyyatımız tarixində deyil, fəlsəfə və ictimai fikir tarixində, mədəniyyət və dil tarixində də adı ehtiramla çəkilən nəhəng simadır. Dünya ədəbiyyatı tarixində bir çox böyük yazıçılar var ki, onlar tarix səhnəsinə gəlmələri ilə nəinki yeni bir ədəbiyyat yaratmışlar, eyni zamanda yeni bir tarix və öz xalqlarının mənəvi aləmində böyük bir epoxa yaratmışlar. Onun ədəbi, mədəni fəaliyyətində çox mühüm yeri ərəb əlifbasına qarşı apardığı mübarizə tutur. Bu mübarizədə diqqətəlayiq cəhət bundan ibarətdir ki, xalqımızın bu böyük oğlu belə məsul və ciddi məsələ haqqında yalnız nəzəri, elmi mülahizələr yürütməklə kifayətlənməmiş, bununla əlaqəli layihələr tərtib etmişdir. Ərəb əlifbasının türk dillərinə uyğun olmaması hamıya aydındır. Həmçinin, bu əlifbanın öyrənilməsi, bu əlifba ilə yazmaq, bu əlifba ilə yazılmış kitabları oxumaq nəinki uşaqlar, hətta savadlı şəxslərin çoxları üçün çətin məsələ idi. İşə böyük ciddiyyətlə başlayan yazıçı istər şərqsünas alimlərə, istərsə Rusiyanın, Şərq və Qərbin bir çox nüfuzlu adamlarına, dövlət xadimlərinə məktubla müraciət edərək, arzusunu həyata keçirməkdə onlardan kömək istədi. Çünki o, belə bir təşəbbüsün mürtəcə dairələrdə, ruhanilər arasında özünə qarşı hücumlara səbəb olacağını qabaqcadan bilirdi. Quranın əlifbası olan bir xəttə qəsd eləmək, şübhəsiz, islam dininə qəsd etmək kimi qarşılanacaqdı. M.F.Axundov hələ Türkiyəyə getməmişdən əvvəl ərəb əlifbasının islahatından çox dəyişdirilməsi ideyasında olmuşdur. Ancaq mövcud şəraiti nəzərə alaraq, Cəmiyyəti-elmiyyəyi-Osmaniyyəyə təqdim etdiyi layihədə ehtiyatlı davranmış, ərəb əlifbasında bütün nöqtələrin ləğvi, saiflərlərin samitlərlə bir sırada yazılması, nöqtələrlə bir-birindən fərqlənən hərflərin hər birisi üçün yeni şəkillərin qəbul edilməsi və s. ilə kifayətlənmişdir. Ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi ideyası M.F.Axundov tərəfindən Türkiyədə ortalığa atıldıqdan sonra uzun illər boyu bəzən çox kəskin, bəzən də sakit mühitdə mübahisə və münaqişələrə səbəb olmuşdur. Həmin mübahisələr ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə dəyişdirilməsində mütəmadi olaraq davam etmişdir. Məqalədə həmçinin M.F.Axundovun milli teatrımızın yaranmasındakı rolu və s. aydınlıq gətirilmişdi.

Açar sözlər: orfoqrafiya, əlifba layihəsi, dil tarixi, ərəb əlifbası, latın əlifbası, əlifba islahatları, səhnə mədəniyyəti, orfoqrafiyanın prinsipləri, fonetik prinsip, Azərbaycan dramaturgiyası.

Mirzə Fətəli Axundov öz parlaq dühası ilə zamanın imtahanından keçərək ölümə belə qalib gələn, nəsil-nəsil insanların sevimlisi olan böyük sənətkar idi. O, yalnız doğma ədəbiyyatımız tarixində deyil, fəlsəfə və ictimai fikir tarixində, mədəniyyət və dil tarixində də adı ehtiramla çəkilən nəhəng simadır. Dünya ədəbiyyatı tarixində bir çox böyük yazıçılar var ki, onlar tarix səhnəsinə gəlmələri ilə nəinki yeni bir ədəbiyyat yaratmışlar, eyni zamanda yeni bir tarix və öz xalqlarının mənəvi aləmində böyük bir epoxa yaratmışlar. Bu yazıçılar dövrün ən qabaqcıl ideyalarını canlandıraraq, öz əsrinin böyük filosoflarına çevrilmişlər. Məsələn, adı

ingilis xalqının fəxri olmuş böyük şair Şekspir, rus xalqının ictimai fikrində yeni mərhələyə yol açan dahi şair A.S.Puşkin, yaxud gürcü xalqının istedad simvolu olan Şota Rustaveli, Ukrayna ədəbiyyatının inkişafında müstəsna xidmətləri olan Taras Şevçenko və s.

Böyük maarifçi M.F.Axundov öz dühası ilə milli çərçivədən çox kənara çıxmış və qoyduğu problemləri ümumbəşəri yüksəkliyə qaldırmaqla yalnız Azərbaycanın deyil, ümumiyyətlə, XIX əsrin görkəmli mütəfəkkirlərindən birinə çevrilmişdir. Onun ədəbi, mədəni fəaliyyətində çox mühüm yeri ərəb əlifbasına qarşı apardığı mübarizə tutur. Bu mübarizədə diqqətəlayiq cəhət bundan ibarətdir ki, xalqımızın bu böyük oğlu belə məsul və ciddi məsələ haqqında yalnız nəzəri, elmi mülahizələr yürütməklə kifayətlənməmiş, bununla əlaqəli layihələr tərtib etmişdir. Onun “Ərəbcə, farsca və türkcədən ibarət olan islam dillərinin yazısı üçün yeni əlifba” sərəlvhəli əsəri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə ki, bu məqalədə M.F.Axundov konkret misallarda ərəb əlifbasının Azərbaycan dili üçün yaramadığını qeyd etdikdən sonra öz layihəsini vermişdir. Məqalənin əvvəlində oxuyuruq: “Mərhum atam Mirzə Məhəmməd Təqi məni səkkiz yaşında ikən məktəbə qoydu. Bir il mütəmadi məktəbə gedib əlifbanı oxudum və Qurani-məcidin son cüzindən bəzi surələri oxumağa başladım. Lakin bir hərf də tanımırdım. Birinci günlər zehnimin itiliyi sayəsində əzbərlədiyim hər bir şeyi sabahısı gün unudurdum. Nəhayət, oxumaqdan o qədər zəhləm getdi ki, ... məktəbdən qaçdım”. [1,20-21]

Ərəb əlifbasının türk dillərinə uyğun olmaması hamıya aydındır. Həmçinin, bu əlifbanın öyrənilməsi, bu əlifba ilə yazmaq, bu əlifba ilə yazılmış kitabları oxumaq nəinki uşaqlar, hətta savadlı şəxslərin çoxları üçün çətin məsələ idi. Ona görə də bu əlifbanın istər islahı, istərsə də büsbütün dəyişdirilməsinə çalışanlar çox olmuşdur: Mirzə Melkum xan, Mirzə Rza xan, Abdulla bəy Əfəndizadə, osmanlı ədiblərinin çoxu. Lakin ərəb əlifbasının dəyişilib təzə şəkil almasının ilk tərəfdarı M.F.Axundov olmuşdur. O, əlifba haqqında öz təsəvvüründə belə bir ideal yaratmışdır: Öyrənilməsi çox çətin olan ərəb əlifbası müasir elmləri mənimsəmək üçün əlverişli və asan bir əlifba ilə əvəz olunarsa, tədris işləri xeyli yüngülləşəcək, xalqın yazılı sözlə həvəsi artacaq, savadlı və mədəni adamların sayı çoxalacaq, ictimai şüur qüvvətlənəcək və o zaman insanlar dünya işlərindən layiqincə baş çıxarmağa başlayıb, hazırkı vəziyyətə, feodal əsarətinə dözməyəcəklər.

İşə böyük ciddiyətlə başlayan yazıçı istər şərqsünas alimlərə, istərsə Rusiyanın, Şərqlə Qərbin bir çox nüfuzlu adamlarına, dövlət xadimlərinə məktubla müraciət edərək, arzusunu həyata keçirməkdə onlardan kömək istədi. Çünki o, belə bir təşəbbüsün mürtəcə dairələrdə, ruhanilər arasında özünə qarşı hücumlara səbəb olacağını qabaqcadan bilirdi. Quranın əlifbası olan bir xəttə qəsd eləmək, şübhəsiz, islam dininə qəsd etmək kimi qarşılanacaqdı.

1857-ci ildə M.F.Axundov yeni əlifba layihəsini İrana göndərdikdən sonra Osmanlı dövlət başçılarının da təqdim etməyi lazım bilir. Ona görə də həmin ilin noyabrın 12-də canişin dəftərxanasının diplomatik idarəsinin rəisi Konstantin Fyodroviç Lelliyyə ərizə yazır. Burada göstərir ki, əlifbanı islah etmək haqqındakı təşəbbüsümün Tiflisdə savadlı adamlar və ruhanilər tərəfindən göndərilən məktublar vasitəsilə təqdir olunduğundan daha da ruhlanıb, öz ideyamin düzgün olması haqqında daha möhkəm qərara gəlmişəm. Xahiş edirəm, Qafqaz canişinin icazəsi ilə onu müzakirə etmək üçün Türkiyə divanına vermək məqsədilə Rusiyanın İstanbuldakı səlahiyyətli nazirinə göndərsiniz. [1,85]

İstanbula getməmişdən əvvəl M.F.Axundov bəzi alimlərin məsləhəti ilə yeni əlifba layihəsini bir daha diqqətlə nəzərdən keçirməli olur. O, kəskin etiraz səbəb ola biləcək təklifləri bir daha götür-qoy edir. Bu dəyişikliklərin zərurəti haqqında yazdığı müqəddiməni bir növ yumşaldır. Bütün bu dəyişiklikləri etdikdən sonra akademik Dorna yazır: “Sizin məktubunuzu oxuduqdan sonra ...öz fikrimi dəyişdim. Məndəki coşğunluq və sonsuz enerji, əqli-səlim və sakitliklə əvəz edildi”. [1,102]

Bu sətirlərdən tam aydın görünür ki, M.F.Axundov hələ Türkiyəyə getməmişdən əvvəl ərəb əlifbasının islahatından çox dəyişdirilməsi ideyasında olmuşdur. Ancaq mövcud şəraiti nəzərə alaraq, Cəmiyyəti-elmiyyəyi-Osmaniyyəyə təqdim etdiyi layihədə ehtiyatlı davranmış, ərəb əlifbasında bütün nöqtələrin ləğvi, saitlərlərin samitlərlə bir sırada yazılması, nöqtələrlə bir-birindən fərqlənən hərflərin hər birisi üçün yeni şəkillərin qəbul edilməsi və s. ilə kifayətlənmişdir. Sonralar bu layihə M.F.Axundovun özünü də təmin etməmiş, hətta bir neçə il keçdikdən sonra o vaxt onun qəbul edilməməsi üçün sevinmişdir.

M.F.Axundovun Türkiyəyə getdiyi vaxt ölkənin ictimai-siyasi və ədəbi sahələrində “tənzimat” deyilən islahat prosesi davam edirdi. Türkiyədə ictimai-siyasi həyatda əmələ gələn dəyişikliklə əlaqədar olaraq ədəbiyyat sahəsində də yeniləşmə zərurəti özünü göstərməyə bilməzdi. Məşhur türk ədəbiyyatşünası İsmayıl Həbib bu həqiqəti gözəl və obrazlı ifadə etmişdir: “Yeniçəriliyi nasıl yeni əsgər yapmaq mümkün deyildisə, əski ədəbiyyatı da yeni ədəbiyyat yapmaq qabil deyildir. Həyatda nasıl əski mədəniyyət yıxılmış, yerinə yeni təşkilat və müəssisat gəlmişsə, ədəbiyyatda da eyni şey olacaqdı”. Türk ədəbiyyatında dram janrının doğulması da bu dövrə təsadüf edir. Namiq Kamal ilk dram əsəri “Zavallı cocuq”u 1873-cü ildə yazmışdır (M.F.Axundov Türkiyəyə 1863-cü ildə getmişdi). Deməli, M.F.Axundov Türkiyəyə gedəndə yeni dövrün ədəbiyyatı hələ yaranmamışdı. Bir növ rüşeym halında idi, köhnə ədəbiyyatın içində tədriclə inkişaf edib doğulmaqda idi.

Belə bir şəraitdə Axundov Türkiyəyə yalnız yeni əlifba layihəsi ilə deyil, yeni fikirlərlə, Azərbaycan ədəbiyyatında yaratdığı yeni realizm məktəbinin banisi, yeni demokratik ideyaların carçısı sifətilə gedirdi. O, “Təmsilat”ı da özü ilə aparmışdı. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Cəmiyyəti-elmiyyəyi-Osmaniyyənin müzakirəsinə M.F.Axundov yalnız yeni əlifba layihəsini deyil, həm də “Təmsilat”ını təqdim etmiş, bunların hər ikisi haqqında Cəmiyyətin rəyini bilmək istəmişdir.

İstanbulda M.F.Axundov sədri-əzəm Fuad paşa ilə iki dəfə görüşmüşdür. 1863-cü il, iyul ayının 16-da olan ilk görüşdə M.F.Axundov sədri-əzəmi mədh etdiyi qəsidəni oxuyur, sonra yeni əlifba layihəsini təqdim edir və onun əhəmiyyəti barədə bəzi dəlillər gətirir. Sədi-əzəm layihənin Cəmiyyəti-elmiyyəyi-Osmaniyyədə müzakirə olması haqqında göstəriş verməklə bərabər deyir: “Yaxşıdır, faydası tamamilə göz önündədir”. [1, 104-105]

Bundan bir həftə sonra iyul ayının 23-ü də Cəmiyyəti-elmiyyəyi-Osmaniyyə məclisində xarici işlər nazirliyinin baş mütərcimi Münif əfəndinin sədrliyi ilə yeni əlifba layihəsi M.F.Axundovun iştirakı ilə müzakirə olunur.

Münif əfəndini M.F.Axundovun haqqında yazan ilk türk müəllifi adlandırmaq olar. Münif əfəndi mühərriri olduğu “Məcmueyi-fünun”da “İslahi-rəsm-xəttə dair bəzi təsəvvürat” başlığı ilə dərc etdirdiyi məqalədə M.F.Axundovun yeni əlifba layihəsi, “Təmsilat”ı və “Aldanmış kəvakib” hekayəsi təriflənmiş, onlara yüksək qiymət verilmişdir.

Axundov İstanbula apardığı əlifba layihəsinin urəyincə olmadığını məclis üzvlərinin hüzurunda Münif əfəndiyə də söyləmişdi. Münif əfəndi Mirzə Fətəli Axundova belə bir sual vermişdi: “Mirzə Fətəli, siz öz yeni üsulunuzda nöqtələri tamamilə atmışsınız və bütün hərəkələri hərflər sırasına daxil etmişsiniz. Lakin sözlərin tərkibində hərflərin bitişikliyi əvvəlki qaydada saxlamışsınız. Əlifbanı dəyişdirməkdən məqsəd oxuyub-yazmağı asanlaşdırmaqdırsa, nə üçün bu işdə ayrılan, bitişməyən hərflərin mürəkkəb və bitişən hərflərdən üstün olduğunu nəzərdə tutmamışsınız?” [1, 297]

M.F.Axundov Münif əfəndiyə belə cavab verir: “Ayrı-ayrı və fasiləli olan hərflər hər cəhətdən mürəkkəb və bitişik yazılan hərflərdən üstündür. Bu məsələ mənim üçün gizli deyildi. Lakin mən qorxdum ki, əgər yeni əlifbada fasiləli və bitişməz yazılan hərfləri qəbul etsək, yeni qayda ilə köhnə qayda arasında əsaslı fərqlənmə əmələ gələcəkdir ki, bu da xalqın qorxuya düşməsinə səbəb ola bilər” [1, 297].

Böyük mütəfəkkir yaşadığı dövrün belə dəyişikliyi birdən-birə həzm edə bilməyəcəyini yaxşı başa düşdüyü üçün ərəb əlifbasını islah etməyi təklif edirdi. 1863-cü il avqustun 17-də M.F.Axundov sədri-əzəm Fuad paşa ilə ikinci dəfə görüşür. Axundovun İstanbul səfəri qeydlərində aşağıdakı sətirləri oxuyuruq: “Lakin sədri-əzəmin hərəkətlərində onun birinci görüş günündə mənə göstərdiyi səmimiyyəti duymadım. Görünür ki, bunun da səbəbi yenə “Kuryer Doryan”ın yazdıqları idi” [1, 114-115].

“Kuryer Doryan” İstanbulda fransızca çıxan qəzet idi və Axundova atdığı böhtan bundan ibarət idi ki, guya böyük mütəfəkkir Rusiyadan qaçıb Türkiyə paytaxtında yaşayan çərkəs başçılarının vəziyyəti ilə tanış olmaq və onların haqqında lazım olan məlumatı toplamaq üçün İstanbulla göndərilmişdir. Bu soyuqluğun bir səbəbi də İranın İstanbuldakı vəziri-muxtarı Mirzə Hüseyn xan olmuşdur. O, Türkiyə dövlət başçılarına Axundov haqqında bir sıra böhtanlar söyləyir, onu həm İranın, həm də Türkiyənin düşməni kimi qələmə verirdi. Ona görə də maarifpərvər yazıçıya qarşı hakimdairələrdəki səmimiyyət şübhələrlə əvəz olunur.

Bundan bir neçə il sonra Mirzə Melkum xana yazdığı məktubda böyük mütəfəkkir üzərinə atılan təhmətlərin mahiyyətini açıb göstərir: “O, mənə iranlıların və osmanlıların bədxahı adlandırır. Ay baba, mənə iranlı və osmanlı ilə nə işim vardır? Mən dərviş məslək və bəşəriyyəti sevən bir insanam. Hər kəs insanları sevib, mədəniyyətin tərəqqisinə kömək edərsə, mən onun dostu və tərəfdarıyam. Mən bəşəriyyətin düşməni olan və mədəniyyətin inkişafına əngəl törədənlərdən kənarda və uzaqdayam”. [1, 237]

Axundova İstanbulda Fərhad Ağazadənin ifadəsi ilə desək, “Əlifba əvəzinə Məcdiyyə ənamı” verilir. O, Tiflisdə qayıtdıqdan sonra İstanbul vəzirləri ilə öləndək qələm mübarizəsi aparmağa söz verdi: “Mən o həriflərdən deyiləm ki, düşmənin qabağında qalxanı yerə atıb, ona təslim olam! Nə qədər nəfəsim var, ölənə qədər İstanbul vəzirləri ilə vuruşacağam”.

Doğurdan da, o, sözünün üstündə durdu. Çünki artıq çoxdan saçları ağarmağa başlamış olan yazıçı həyatının mənasını məhz bu kimi yüksək arzu və məqsədlər uğrunda mübarizədə görürdü. 70-ci illərdə Axundov bir tərəfdən fəlsəfi traktatını çap etdirmək, digər tərəfdən də yeni əlifbanı həyata keçirmək üçün fəaliyyət göstərirdi. Lakin haraya, kimə müraciət edirdisə, məqsədinə nail ola bilmirdi. Bütün bunlar müəyyən məyusluq doğurmaya bilməzdi. İradəcə möhkəm adam olan Mirzə Fətəli Axundovun 1869-cu ildə yazdığı bir məktubda onun pərişan halını görmək olar: “Beynimdə sonsuz fikirlər dalğalanır, lakin onları yazmağa tənbellik edirəm. Öz tənbelliyimdən özüm narazıyam”. Burada yazıçı özünü “qəmlərə mübtəla olan, arzusuna çatmayan, arzu oxu heç bir yerdə hədəfə dəyməyən” nakam adam hesab edirdi. Lakin müxtəlif əngəllərlə qarşılaşsa da, Axundov son nəfəsə qədər çarpışmaq əhdinə sadıq idi. Dostlarından aldığı məktublar onun əzmini daha da artırırdı. Mirzə Melkum xan ona yazırdı: “Siz böyük bir məramın böyük atasısınız. Biz isə Sizin məramınız uğrunda çarpışan mücahidlərik. Haqq bizim tərəfimizdə olduğundan mən əminəm ki, gec-tez bizim söylərimiz böyük nəticələr verəcəkdir”.

1873-cü ilin baharı Tiflisdə dərddə yazıçıya xoş xəbərlər gətirdi. Bakıdan aldığı bir teleqramda ona xəbər verirdilər ki, H.Zərdabi və N.Vəzirovun rəhbərliyi ilə realni məktəbin tələbələri “Sərgüzəşti-vəziri-xani-Lənkəran” komediyasını müvəffəqiyyətlə oynamışlar. Həmin ilin iyununda yenə Bakıda “Hacı Qara” komediyası tamaşaya qoyuldu. Sonralar H.Zərdabi “Müsəlman teatrının binası” adlı məqaləsində belə yazmışdı: “Mən Tiflisdə qulluq edən vaxtda mərhum Mirzə Fətəli Axundzadə öz komediya kitabının bir cildini mənə vermişdi. Gimnaziya 50-yə qədər müsəlman şagirdləri var idi ki, onların otuzu pansionda oxuyurdu. Bir neçə gün onları yığıb Mirzə Fətəlinin komediyalarını oxudum və təvəqqe elədim ki, birini seçib oynasınlar. “Hacı Qara”-nı seçdilər. Oynayanlar çox yaxşı oynadı, ələlxüsüs Əsgər ağa Adıgözəlov Hacı Qaranı. Bizim Bakıda müsəlman teatrı çıxartmağımızı Tiflis qəzetlərinə yazmışdılar. Mərhum Mirzə Fətəli onu oxuyub, mənə uzun bir kağız yazmışdı, çox razılıq

eləmişdi ki, sağlığında onun komediyasını müsəlmanlar öz dillərində çıxartdılar və çox heyfslənmişdi ki, özü onu gəlib gözləri ilə görəydi. Bir də yazmışdı ki, onun özünə “Hacı Qara” qeyri komediyalarından artıq xoş gəlir və təvəqqe eləmişdi ki, Tiflisə gələndə ona bir-bir deyim ki, hər kəs rolunu necə oynadı”.

İsmayıl bəy Qaspiralı (əslən krım tatarı olan pedaqoq, naşir və siyasətçi Rus imperiyasında türk və islam cəmiyyətlərinin təhsil, mədəniyyət islahatı və müasirləşməyə ehtiyacı olduğunun fərqi varan ilk müsəlman ziyalılardanandır) “Türk yurdu” məcmuəsinin ilk nömrəsində Azərbaycan dramaturqunun yalnız öz milli çərçivəsində deyil, daha geniş miqyasda bütün Şərqdə misilsiz mövqe tutduğundan, komediyaları ilə Şərqdə dramaturgiyanın ilk təməl daşının qoymasından bəhs edərək yazırdı: “Vəzirovlar, qənizadələr, nərimanovlar, istərsəniz murad bəylər, sami bəylər, kamal bəylər belə sənət nöqtəyi-nəzərindən Mirzə Fətəliyə nisbətə aşağı qalırlar. Hətta ən müstəid, ən müqtədir osmanlı ədibi Əbdülhəq Hamid bəyin əsərlərində belə Fətəlinin “Mərdi-xəsis” və “Müsyö Jordan”ında olan təbiilik və səmimiyyət yoxdur. “Mərdi-xəsis”, yaxud qəhrəmanın ismi ilə “Hacı Qara nə qədər canlı, nə qədər dadlı bir komediyadır”.

Azərbaycan teatrının yaranması, əsərlərinin ana dilində səhnəyə qoyulması Mirzə Fətəli Axundovun illərdən bəri həsrətində olduğu böyük arzular idi. Yazıçı aldığı teleqrama belə bir cavab vermişdi: “Mən qocalmışam və qəbr evinə yavıqlaşmamı yəqin etmişdim, amma sizin bu xəbəriniz mənim ömrümün on il daha uzanmasına səbəb oldu”.

İki il sonra M.F.Axundov Bakıdan ikinci bir xoş xəbər aldı: H.Zərdabi Azərbaycan dilində “Əkinçi” adında bir qəzet nəşr etməyə başlamışdı. Qəzətdə zəmanəsinin görkəmli mütəfəkkir və ictimai xadimlərindən olan H.Zərdabi başda olmaqla N.Vəzirov, S.Ə.Şirvani və başqa qabaqcıl yazıçılar iştirak edirdilər. Beləliklə, böyük yazıçı heç olmazsa, bu kimi fərəhli hadisələrlə müvəqqəti təsəlli almışdı. Çox keçmədən həyat yenə ona böz üzünü göstərdi. “Kəmalüddövlə məktubları”nı çap etdirə bilməməsi və əlifba haqqında arzularının yerinə yetməməsi bir yana, indi dövlət qulluğunda da o, özünə qarşı hörmətsizlik hiss edirdi. Keçmişdə ciddi dövlət işlərində istifadə olunan polkovnik Axundov indi çar hökuməti yanında etibardan düşmüşdü.

Bir zamanlar hökumətin iltifat edib edib ona orden və medallar verməsinə baxmayaraq, əsərlərində “revolyusiya etməkdən”, “despotun atasını yandırmaqdan” danışan, “acların” qayğısına qalıb, “azad və xoşbəxt” bir aləm arzu edən yazıçı, əlbəttə, çarizmə xoş gəlməyəcəkdi. Axundovun tərcümə etdiyi dövlət sənədlərində bəzən xalqın mənafeyi üçün dəyişikliklər etdiyini də yazırdılar. Bütün bunlar onunla nəticələndi ki, 1876-cı ildə “ixtisara” düşmək adı ilə M.F.Axundovu işdən çıxartdılar. Onsuz da maddi vəziyyətindən şikayət edən yazıçı üçün bu, tam fəlakət idi. 1877-ci ildə Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra “Əkinçi” qəzetinin bağlanması, ümidlərinin bir-bir boşa çıxması, işsizlik Mirzə Fətəlini dözülməz vəziyyətə saldı. 1 mart 1878-ci il tarixli “Kafkaz” qəzetində iki sətirlik kiçik bir məlumat verildi. “90 yaşlı polkovnik Mirzə Fətəli Axundov qızdırmadan öldü”. Bu məlumatın həcmindən tutmuş, yazıçının yaşının birdən-birə 24 il artırılmasına, cənazəsinin yalnız üç gündən sonra səssiz-səmirsiz dəfn olunmasına kimi – hər şey bu böyük dühaya qarşı hörmətsizliyin göstəricisi idi. Bütün bunları yekunlaşdıraraq deməliyik ki, ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi ideyası M.F.Axundov tərəfindən Türkiyədə ortalığa atıldıqdan sonra uzun illər boyu bəzən çox kəskin, bəzən də sakit mühitdə mübahisə və münaqişələrə səbəb olmuşdur. Həmin mübahisələr ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə dəyişdirilməsində mütəmadi olaraq davam etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Axundov M.F. Əsərləri, III cild, Bakı, 1962, 295 s.
2. Ağazadə F. Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır? Bakı, 1922, 178 s.
3. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, II cild, Bakı, 2005, 464 s.

4. Qasımzadə F. M.F.Axundovun həyat və yaradıcılığı. Bakı, 1962. 150 s.
5. Sadıqov M. Axundov Mirzə Fətəli, Bakı, 1887, 200 s.
6. Qasimov M. M.F.Axundov və XIX əsrin inqilabi-demokratik estetikası. Bakı, 1954, 150 s.

Х.Манафлы

Роль М.Ф.Ахундова в истории нашей письменной культуры

Резюме

Мирза Фатали Ахундов, яркая гениальность которого прошла испытание временем и обессмертила его имя, является одним из востребованных великих мастеров слова для многих поколений читателей. Его имя связано не только с историей нашей отечественной литературы, но также с историей философской и общественной мысли, историей культуры и языка. Значительное место в литературно-культурной деятельности Ахундова занимает борьба против арабского алфавита. Следует отметить, что в подходе к такому ответственному и серьезному вопросу он не ограничивался лишь теоретическими суждениями, но и составлял соответствующие проекты. Как известно, арабский алфавит не подходит для тюркских языков. К тому же, изучение этого алфавита, обучение письменности и чтение книг на его основе было затруднительно не только для детей, но даже для образованных людей того времени. Писатель, очень серьезно подошедший к этому делу, обратился с письмом к востоковедам, государственным деятелям и другим влиятельным личностям России, Востока и Запада для того, чтобы реализовать свою идею. Он заранее знал, что его инициатива вызовет враждебное отношение к нему со стороны духовенства, так как выступление против языка Корана было равнозначно выступлению против Ислама. Еще до поездки в Турцию М.Ф.Ахундов больше всего придерживался идеи замены арабского алфавита, нежели его реформирования. Однако он проявил осторожность, и в представленном Турецкой Академии наук проекте ограничился удалением всех точек в буквах алфавита, написанием всех гласных рядом с согласными, новых форм начертания букв, отличающихся друг от друга простановкой точек и пр. После представления М.Ф.Ахундовым идеи замены арабского алфавита в Турции на протяжении многих лет не прекращались вызванные этим событием споры и конфликты. Они улеглись только с принятием алфавита на латинской основе. В статье освещена роль М.Ф.Ахундова в истории азербайджанской орфографии. Здесь также говорится о его непосредственном участии в создании азербайджанского театра, постановке его пьес на азербайджанском языке и других вопросах.

Ключевые слова: орфография, проект алфавита, история языка, арабский алфавит, латинский алфавит, реформы алфавита, сценическая культура, принципы орфографии, фонетический принцип, азербайджанская драматургия.

Khanimana F. Manafly

The M.F.Akhundov's role in the history of our written culture

SUMMARY

Mirza Fatali Akhundov, whose bright genius passed the test of time and immortalized his name, is one of the sought-after great masters of the word for many generations of readers. His name is connected not only with the history of our national literature, but also with the history of philosophical and social thought, the history of culture and language. A significant place in the literary and cultural activities of Akhundov is the struggle against the Arabic alphabet. It should be noted that in approaching such a responsible and serious question, he was not limited to theoretical judgments, but also compiled relevant projects. As is widely known, the Arabic alphabet is not suitable for Turkic languages. In addition, the study of this alphabet, learning writing and reading books based on it was difficult not only for children, but even for educated people of that time. The writer, who approached this case very seriously, sent a letter to orientologists, statesmen and other influential personalities of Russia, the East and the West in order to realize his idea. He knew in advance that his initiative would provoke a hostile attitude of the clergy towards him, because speaking against the Koran language was equivalent to speaking against Islam. Even before the trip to Turkey, M.F.Akhundov most of all adhered to the idea of replacing the Arabic alphabet, rather than reforming it. However, he showed caution, and in the draft presented by the Turkish Academy of Sciences, he limited himself to removing all points in the alphabet letters, writing all vowels next to consonants, new forms of writing letters that differ from each other by putting points, etc. After the M.F.Akhundov's presentation on the change Arabic alphabet for many years in Turkey has not stopped the disputes and conflicts caused by this event. They settled down only with the adoption of the Latin basis alphabet. The article highlights the M.F.Akhundov's role in the history of Azerbaijani spelling. There are also speaks about his direct participation in the creation of the Azerbaijani theatre, the staging of his plays in the Azerbaijani language and other issues.

Keywords: spelling, alphabet design, history of the language, Arabic alphabet, Latin alphabet, alphabet reform, stage culture, spelling principles, phonetic principle, Azerbaijani dramaturgy.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.06.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 22.07.2019

Filologiya elmləri doktoru, ptofessor Tofiq Hacıyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.